

ҚАЙЫРЖАНОВА Дина Қайыркелдіқызы

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы
Құқық қорғау органдары академиясы, Ведомствоаралық ғылыми-зерттеу
институтының жетекші ғылыми қызметкері

ҚАРЖЫ ПИРАМИДАЛАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІН ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ

Мемлекетте қаржы пирамидаларының белсенді дамуы өмірдің әртүрлі салаларындағы қауіп-қатерлерге алып келеді, бұл әлеуметтік, саяси тұрақтылық, бірақ тұтастай алғанда Республиканың экономикалық қауіпсіздігі ең көп қауіпке ұшырайды. Тиімді экономикалық саясат жүргізбестен ішкі қатерлерді ұзақ уақыт сақтау елді сыртқы қауіптерге осал етеді.

Қазіргі уақытта қаржы пирамидаларының қызметі тез таралып, үнемі жетілдіріліп отырады. Бұл халыққа үлкен мүліктік, әлеуметтік-экономикалық және моральдық зиян келтіреді және тұтастай алғанда экономикалық қауіпсіздікке қатер төндіреді.

Еліміздің көптеген азаматтары зардап шеккен «Гарант 24», «ESTATE Ломбард», «HomeAvtoInvest» ломбардтары сияқты микроқаржы ұйымдары бәріне белгілі. Бұл ұйымдар банктік қызметті қажетті рұқсаттарсыз жүзеге асырды.

1994 жылы Қазақстанда алғашқы қаржы пирамидасы – «Смағұлов және К» пайда болды. Компания 35 мыңнан астам салымшылардан ақша жинап алып жабылып қалады. Компанияның өз салымшыларының алдындағы жалпы қарызы 630 млн. теңгеден асты.

Азаматтар үшін жылдам несиелер мен қарыздар қолдау мен үлкен көмекке айналады, қажет болған жағдайда қаржылық шығындарды тез арада өтейді. Қаржылық қиындықтармен адамдар жағдайды дұрыс бағалай алмайды, қырағылықты жоғалтады және қарыз берушінің алдауына түседі. Сондықтан тез, қол жетімді қарыз қаражаты әдетте алаяқтық болып табылады.

Мемлекет басшысы Қ.-Ж. Тоқаевтың 2020 жылғы 01 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында атап өтілгендей: «Заң үстемдігі орнықпаса және азаматтардың қауіпсіздігіне кепілдік берілмесе, әлеуметтік-экономикалық дамудың бірде-бір міндеті табысты жүзеге асырылмайды. «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» – бұл, шын мәнісінде, «Әділетті мемлекет» құру тұжырымдамасы. Азаматтардың мәселелерін тыңдап, көріп қана қою жеткіліксіз. Ең бастысы – дұрыс және әділ шешім шығару қажет» [1].

Тарихқа қаржы пирамидалары көп жылдардан бері белгілі. Алайда, ғылыми әдебиеттерде бұл құбылыстың нақты анықтамасы берілмеді.

«Қазіргі экономикалық сөздікте» пирамида қаржы компаниялары қолданатын пайда тәсілі – ретінде анықталған және компанияның «пирамиданың» төменгі қабаттарын құрайтын алаяқтыққа тартылған адамдарға бағалы қағаздарды сатудан түскен ақша түсімдері ішінара бұрын бағалы қағаздарды сатып алған және «пирамиданың» жоғарғы қабаттарын құрайтын адамдарға дивиденд түрінде төленеді, ал ішінара қайтарылмайтын жарнамаға және қаржы компаниясының кірісіне барады [2].

Дәл осындай пікірді бұл мәселемен айналысатын бірқатар авторлар ұстанады.

Мысалы А.В. Аникин қаржы пирамидасын салымшылардың жаңа түсімдерінен төленетін табысы жоғары инвесторлардың ақшасын тартатын кәсіпорын ретінде қарастырады [3].

Ғалымдар Г. Агасандян, С.В. Дубровский, Я.М. Миркина, Ю.В. Росляка, Ю. Сизова қаржы пирамидасын уақыт өте келе қарыздық міндеттемелер жүйесін қалыптастыратын, үнемі өсіп келе жатқан ақшалай кірісі бар біртұтас механизм, құрылым ретінде қарастырады [4].

Құқықтық тұрғыдан алғанда, қаржылық пирамида алаяқтық түрі ретінде В.Ю. Белицкий қарастырды. Ол қаржы пирамидасын қылмыс ретінде анықтайды, оның әдісі инвестициялық қызметтің ойластырылған және негізделген елесін жасай отырып және тез байытуға уәде бере отырып, жеке және заңды тұлғалардан (*инвесторлардан, салымшылардан және т.б.*) қаржатты тарту, ақшаны кейінтөлеуді жүзеге асыру, сол сияқты мүлікті өз экономикалық қызметі нәтижесінде емес, салымшылардан жаңа қаржылық түсімдер есебінен беру болып табылады, өйткені қарыз алушының жеке мүлкі салымшылардың барлық мүлдік талаптарын қанағаттандыру үшін, оларға материалдық залал келтіруге әкеп соғады [5].

Қарастырылған пікірлер жоғарыда тұрған алғашқы салымшылардың төменгі кейін қосылған салымшылар есебінен пайда табу деген негізгі бір ұғымда қалыптастырылды.

Қызметтің осы түрінің тарихын зерттеу қаржы пирамидаларының бастапқы кезеңі қайта сату, яғни сатып алу және қайта қымбат сату болғанын көрсетеді.

Алғаш рет 1620 жылдары Еуропада қызғалдақ маниясы басталды. Биржалық сауда-саттықта олар сирек кездесетін дәндерін жоғары бағасына сатып алып, қайта сатты.

XVIII ғасырдың басында (1711-1720 ж.ж.) қаржылық пирамиданың негізгі

элементтері бар британдық компаниялар пайда болды. Бірінші салымшыларға акциялар бойынша дивидендтер соңғысының есебінен төленеді [6].

Сондай-ақ XVIII ғасырдың басында Францияда «қаржы пирамидасын» ойлап тапқан француз мемлекет қайраткері Джон Лоның компаниялары да тарихтан белгілі [7]. XX ғасырдың басында АҚШ-та итальяндық эмигрант Чарльз Понци пирамидалардың негізін қалаушы болды. Понци схемасы бойынша заңсыз экономикалық әрекеттер жасалады, олар бойынша инвесторларға төлем бизнес қызметінен алынған нақты пайдадан емес, кейінгі инвесторлар енгізген ақшадан жүзеге асырылады [7].

Өткен ғасырдың 90-жылдарының ортасында қаржы пирамидалары Қазақстанда және ТМД елдерінде дами бастады. 1993-1995 жылдар бойы ТМД елдерінің нарығында мыңнан астам қаржы пирамидалары жұмыс істеді. Алаяқтардың құрбандары 20 млн-нан астам азамат болды, оларға 4 млрд. АҚШ доллардан астам залал келтірілді.

Қазақстан Республикасындағы қаржы пирамидаларының қызметі заңды түрде реттелген. ҚР Қылмыстық кодексінің 217-бабында қаржылық (*инвестициялық*) пирамиданы құру және оған басшылық ету үшін жауапкершілік көзделген. Қаржылық (*инвестициялық*) пирамиданы құру деп тартылған қаражатты қабылданған міндеттемелерді қамтамасыз ететін кәсіпкерлік қызметке пайдаланбай, жеке және (немесе) заңды тұлғалардың ақшасын немесе өзге мүлкін не оған құқығын қайта бөлу және бір қатысушыларды басқалардың жарналары есебінен байыту арқылы осы активтерді тартудан табыс алу (*мүліктік пайда табу*) жөніндегі қызметті ұйымдастыру, сол сияқты қаржылық (*инвестициялық*) пирамидаға немесе оның құрылымдық бөлімшесіне басшылық ету түсініледі [8].

Экономикадағы дағдарыстық құбылыстар, елдегі бақыланбайтын ішкі көші-қонның өсуі, Республиканың әртүрлі ірі қалаларында қаржы ағындарының шоғырлануы жағдайында жеке адамның, қоғам мен мемлекеттің әл-ауқатының негізі ретінде меншікті қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау мәселесі маңызды болып тұр.

Статистикалық мәліметтерге сәйкес 2020 жылы ҚР ҚК 217-бабы (*қаржылық (инвестициялық) пирамиданы құру және оған басшылық ету*) бойынша 181 қылмыс тіркелгенін атап өту қажет. 2019 жылмен салыстырғанда өсім 7,5 еседен астам (24-тен 181-ге дейін) құрады. Жалпы, 5 жыл ішінде осы санаттағы қылмыстарды тіркеудің тұрақсыз тенденциясы байқалады.

Бұл әсіресе соңғы жылдары жалпы елдегі карантиндік шаралардың күшейтілуімен байланысты, қылмыстың осы түрін тіркеудің айтарлықтай өсуі қатар жүруде. Бұған ақша мен үлкен дивидендтерді оңай алудың белсенді жарнамасы, жұмыс болмаған кезде азаматтардың тез байытуға деген ықыласы ықпал етеді.

Қазақстанда қаржы пирамидаларының дамуы өмірдің түрлі салаларында қауіп-қатерлерге алып келеді, бұл әлеуметтік, саяси тұрақтылық, бірақ бәрінен бұрын Республиканың экономикалық қауіпсіздігі қауіп-қатерге ұшырайды.

Қазіргі жағдайда елдің экономикалық қауіпсіздігі бірінші дәрежелі мәнге ие болады, өйткені ол негізгі әлеуметтік-экономикалық шешімдер қабылдауға бағдар береді

2012 жылғы 6 қаңтардағы «Қазақстан Республикасындағы Ұлттық қауіпсіздік туралы» ҚР Заңының 4-бабына сәйкес экономикалық қауіпсіздік деп экономиканың орнықты дамуы және оның тәуелді болмауы қамтамасыз етілетін, Қазақстан Республикасы ұлттық экономикасының нақты және ықтимал қауіп-қатерлерден қорғалуының жай-күйін түсіну керек [9].

Қаржы пирамидаларының заңсыз қызметінің салдары экономикалық саланың криминализациясына, ұйымдасқан қылмыстың өсуіне және оның Қазақстан экономикасының негізгі салаларына енуіне әкеледі. Сондай-ақ, ақпараттық және зияткерлік салалардағы құқық бұзушылықтар деңгейі артып келеді.

Қаржы пирамидаларын ұйымдастырудағы алаяқтықтың ең көп таралған схемаларына мыналар жатады: инвестициялаудан кейін аз уақыт өткен соң жедел төлемдер схемасы және екінші сирек қолданылатын схемасы кейінге қалдырылған төлемдер. Екінші схема бойынша салымшы белгілі бір ұзақ кезең үшін пайыздармен төлем алады. Көбінесе жинақталған қаражатты пайдалануға қол жеткізбей, тек жеке онлайн кабинет арқылы бақылау мүмкіндігіне ие болады [10].

Қаржы пирамидаларының қызметін ескере отырып, негізгі белгілерді ажыратуға болады:

- үлкен пайда алу кепілдігі;
- салымшылардың үлкен санын тарту үшін салымның ең аз сомасын белгілеу;
- ұйымды өз кірісі бар кәсіби Қаржылық қызмет ретінде жарнамалау;
- әрбір жаңа «инвесторға» қосымша ақы төлеуге уәде беру;
- қызметке лицензияның жоқтығы;
- сайтта ұйымның нақты деректері мен мекен-жайы жоқ, «https» хаттамасы жоқ;
- ұйымның атауы тіркелмеген немесе жасырылған.

Қаржы ұйымдарының жұмысында осы белгілердің болуы енгізілген салымдарды жоғалту ықтималдығын арттырады.

Сонымен қатар, салымшыларды тарту бойынша «инвестициялық» қызметті ұйымдастырушылардың белгілі бір әдістері бар:

- ұйымның жетекші қызметінің жалған көрсеткіштері, танымал брендтермен, танымал тұлғалармен жалған серіктестік;
- салымшылармен келісу және келіссөздер, құжаттарға қол қою тек кездесу кезінде ғана жүргізіледі;
- міндетті кіру ақысы немесе тіркеу, қатысу үшін ақы төлеу;
- үлкен жарнасы бар түрлі жеңілдіктер;
- психологиялық өңдеу [11].

Әдетте, қаржылық пирамидалар тікелей мәлімдемейді, бірақ олар көбінесе келесі ұйымдардың басшылығымен жасыра алады: басқарушы компаниялар, тұтыну кооперативтері, беделді ұйымдар ретінде көріну және клон ұйымдарын құру, жабық клубтар жатады.

Онлайн бизнестің жаппай дамуы «инвестициялық» қызметтің интернет желісіне ауысуына әкелді. Клиенттердің үлкен көлемін тарту мақсатында онлайн қаржы пирамидалары салымның аз мөлшерін белгілейді. Қызметтің негізгі нысаны-желідегі деңгейлерді іске асыру. Әрбір жаңа деңгей үшін жаңа жоғары төлем жасау қажет. Осылайша, салымшы бірінші деңгейді 5-10 долларға сатып алады, ал одан әрі деңгейлер ондаған мың долларға жетеді [12].

Айта кету керек, қаржы пирамидасының онлайн қызметін тану және анықтау белгілі бір қиындықтарға ие. Себебі сайт ұйымдастырушылары қаржы ұйымы туралы ақпаратты жарнама ретінде ресми түрде орналастырады.

Сондай-ақ, қылмыстың осы түрін тергеуде құқық қорғау органдарының қызметкерлері ұрлық, алаяқтық сияқты, жылдар бойы тергеу және сот практикасы құрылып және қалыптастырылған қылмыстардың басқа түрлерімен салыстырғанда аз тәжірибе жинақталған.

Қаржы пирамидаларының қызметі нәтижесінде әрқашан салымдарды жоғалту қаупі төніп тұрғаны бәріне белгілі, алайда бұл сала жыл сайын даму қарқынына ие болуда. Жаңа технологиялар пирамида қызметін желделдете түсуде.

Мысалы, қазіргі уақытта жаңа тренд: мессенджерлер жүйесіндегі пирамидалар. Құқық қорғау органдарының мамандары Қазақстандық-тарға әлеуметтік желілерде ұсынылған «қазан» және «қара касса» ойындарының заңсыздығы туралы ескертті, онда ойыншыларға 14 мың теңге салып, үлкен табыс алуды ұсынды.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, кіріс алу үшін оларды жүзеге асырудың әртүрлі тәсілдері бар жалған қаржы ұйымдарының әртүрлі нысандары пайда болатындығын атап өткен жөн. Тәжірибе көрсеткендей, азаматтар қаржылық қызметтерді пайдаланбас бұрын ұйымның ресми мемлекеттік тізілімдердегі бар-жоғын тексеруді қажет деп санамайды. Нәтижесінде қарапайым қауіпсіздік ережелерін сақтамау ақша жоғалуына әкелуі мүмкін.

Жалпы алғанда, пирамидалардың жоғарыда аталған мысалдарын талдай отырып, бірнеше кезеңдерден тұратын осы ұйымдардың біртұтас өмірлік циклын ажыратуға болады:

1. Пайда болу кезеңі. Ұйым салымшылармен алғашқы шарттар жасайды, көптеген қатысушыларды белсенді түрде тартады. Осының арқасында ең аз шығындармен ақша жинаудың жылдам қарқыны байқалады.

2. Шарықтау кезеңі. Бұл кезеңде ақша жеткілікті мөлшерде түседі және үлестерді, мөлшерлемелерді, пайыздарды және т.б. төлеуге жұмсалатын шығын өседі. Салымшылар түскен қаражат барлық төлемдер мен шығындарға жеткілікті.

3. Сыни кезең. Бұл уақытта табыспен салыстырғанда қаржы пирамидасының шығыс бөлігі біртіндеп артып келеді.

4. Қаржы ұйымының күйреуі. тиісінше, ұйым барлық салымшылармен уақтылы төлем жасай алмайды және банкрот деп жарияланады. Нәтижесінде пайыздар алмаған және салынған қаражатты алу мүмкіндігі жоқ қатысушылар құқық қорғау органдарына қаржы ұйымының іс-әрекетіне өтінішпен жүгінеді [13].

Осылайша, қаржы пирамидаларының өмірлік циклі заңсыз іс-шаралар ұйымдастыру арқылы ақша түсімдері мен төлемдерінің уақытына бөлінген қатысушылардың салымдарына байланысты.

Ақшалай салымдардың түсуі және оларды басқару кезінде екі негізгі фактор ерекше мәнге ие: бұл салымдар жүргізілетін және төлемдер бөлінетін уақытқа тәуелділік; және тәуекел – бұл ақша салымының нақты уақыты мен көлемінің болмауы. Сонымен, пирамиданың қызметі ақша түсімдері мен шығындар уақытына байланысты.

Қаржы пирамидаларының өмірлік циклінің барлық ұсынылған сатыларының қызметін дәл анықтау заңсыз қаржылық қызметті ерте кезеңдерде анықтауды және қылмыстық ниетті дәлелдеуді жеңілдетуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, олардың қызметіне келтірілген зиянның мөлшерін азайтуға көмектеседі.

Қаржы пирамидаларының заңсыз қызметінің нәтижесінде халықтың әлеуметтік қорғалмаған топтары үлкен тәуекелге ұшырайды. Осылайша, қарапайым азаматтар өздерінің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғамаған бүкіл мемлекеттік жүйенің қызметіне сенімсіздік тудырады.

Алайда, оның салдары анағұрлым кең – бұл: мемлекеттің экономикалық секторының өндірістік қызметіне қатыса алатын заңсыз қаржылық қызметті жеке тұтынуға көшу арқылы алаяқтардың қалтасына ақша салу; азаматтар мен бизнес құрылымдар сенімін жоғалтып, экономикаға салымдарды азайтады; экономикалық қызметтің криминализациясы артады; шетелдік қаржы құрылымдарына ақша қаражатының ағуы орын алады [14].

Қаржы пирамидаларының қызметі нәтижесінде ұлттық экономикадағы жасырын сектордың мөлшері артып, мемлекеттің экономикалық дамуы баяулайды.

Бұл өз кезегінде салыстырмалы бостандық, теңдік және әділеттілік сияқты нарықтық дамудың кейбір бағыттарының өзгеруін анықтайды. Сөзсіз саяси саладағы тиісті өзгерістерге алып келеді, құқықтық мемлекеттілікті қалыптастыру мен нығайтудың материалдық негізі болып табылатын азаматтық қоғам негіздерін қалыптастыру процестеріне теріс әсер етеді, демек, мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің стратегиялық мақсаттарына нұқсан келтіреді [15].

Қазіргі уақытта қаржы пирамидасы көптеген нарықтарда (*бағалы қағаздар нарығында, жылжымайтын мүлік нарығында, тауарлар мен қызметтер нарығында және т.б.*) жұмыс істейтін, сатудың әртүрлі тәсілдерін (*интернет, әлеуметтік желілер*) қолданатын, экономикалық қызметтің, кәсіпкерліктің әртүрлі салаларын пайдаланатын күрделі экономикалық құрылымдардың бірі болып табылады.

Қаржы пирамидаларын қолдану арқылы жасалатын қызметті зерттеудің негізгі теориялық тәсілдерін қарастыра отырып, келесі қорытынды жасауға болады.

Қаржы пирамидасының ұйымдастырушысы немесе басшысынан басқа қатысушысы бола отырып, өзге тұлғаларға салымшы болуды белсенді түрде ұсынатын тұлғалардың жауапкершілігі, оның ішінде қылмыстық

жауапкершілік туралы мәселені қараған жөн. Бұл ретте қаржы пирамидасына қатысуды ұсына отырып, жаңа қатысушыларға шарттарын түсіндіреді. «Ескі» салымшылардың осындай белсенді көмегінің арқасында пирамидаға қатысушылардың сандық құрамы артып келеді, бұл болашақта жалпы қоғамдағы үлкен әлеуметтік проблемаға әкелуі мүмкін.

Осыған байланысты ҚР ҚК-нің 217-бабында қаржы пирамидасын құру және оған басшылық ету үшін ғана емес, оған қатысуға ұсыныс пен сендіру үшін де қылмыстық жауапкершілікті көздеу қажет деп есептейміз. Біздің ойымызша, пирамиданы ұйымдастыру кезінде мұндай шара қатысушылардың санын одан әрі көбейтуге мүмкіндік бермейді және оған қатыса алатын азаматтарға материалдық және моральдық зиян келтірудің алдын алуға көмектеседі.

Қаржы пирамидалары жасаған заңсыз экономикалық қызметтің негізгі қасиеттерін талдау экономикалық және құқықтық тәртіптің басқа қауіп-қатерлерімен қатар, олар үлкен мемлекеттік қауіп-қатерге душар болатындығын көрсетті, өйткені олар жүйенің іргелі қасиеттеріне нұқсан келтіреді және ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің стратегиялық мақсаттарына нұқсан келтіреді.

Жоғарыда баяндалған схемаларды, қаржы пирамидаларының өмірлік циклінің тәсілдері мен сатыларын зерделей отырып, аталған институттарға, бақылаушы және құқық қорғау органдарына тиімді қарсы іс-қимыл жасау үшін олардың заңсыз қызметін ерте сатыларда айқындау жөніндегі жұмысты жетілдіру қажет деген қорытынды жасауға болады.

Болмаған жағдайда, интернеттегі және нақты кеңістіктегі қаржы пирамидаларының бақылаусыз өсу қаупі бар, бұл одан да үлкен экономикалық және ұйымдастырушылық зиян келтіреді, қаржы институттары мен реттеуші органдарға деген сенімді тағы төмендетеді, шұғыл қаржылық көмекке бюджеттік шығындарды талап етеді. Жалпыбұл фактор басқа экономикалық жағдайлармен қатар саяси-әлеуметтік тұрақсыздық процестерінің дамуына әсер етеді.

Әдебиет

1. Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезені. Қазақстан Республикасының президенті Қ.-Ж. Тоқаевтың 2020 жылғы 01 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауы. [Электронды ресурс] – Ашылу режимі: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g (қарау мерзімі: 14.03.2021).
2. Райзберг, Б.А. Современный экономический словарь: 2-е изд., испр. / Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева. – М.: ИНФРА-М, 1999. – С. 248.
3. Аникин, А.В. История финансовых потрясений. От Джона Ло до Сергея Кириенко / А.В. Аникин. – М: Олимп-бизнес, 2000, – С. 318.
4. Дубровский, С.В. Обменный курс рубля как результат денежной эмиссии, внешней торговли и блуждающих финансовых потоков / С.В. Дубровский // Экономика и математические методы. – 2020. – Т.38. – №2. – С. 84-96.
5. Белицкий, В.Ю. Формирование понятия мошенничеств, совершенных по принципу «финансовых пирамид» / В.Ю. Белицкий // Известия Алтайского государственного университета. – 2010. – №2. – Т.1. – С. 73-76.

6. Tanner, M. Social Security, Ponzi schemes, and the need for reform [Electronic resource] / M. Tanner // Policy analysis. – 2015. – №586. – С. 16. Access mode: <http://www.cato.org/pubs/pas/PA689.pdf> (Access data: 04.02.2021).
7. Wilkins, A.V. Understanding a Ponzi Scheme: Victims' Perspectives [Electronic resource] / A.V. Wilkins. W. Acuff, D. Hermanson // Journal of Forensic & Investigative Accounting. – 2012. – Vol.4. – №1. – С. 19. Access mode: http://web.nacva.com/JFIA/Issues/JFIA-2012-1_1.pdf (Access data: 21.01.2021).
8. Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі: 2014 жылғы 3 шілде №226-V ЗРК [Электронды ресурс] – Ашылу режим: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> (қарау мерзімі: 14.03.2021).
9. Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздік туралы заңы 2012ж. 6 қаңтар №527-IV [Электронды ресурстар] – Ашылу режим: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000527> (қарау мерзімі: 14.03.2021).
10. Gutmann, P. The Subterranean Economy / P. Gutmann // Financial analysis Journal. – 2015. – Vol. 33. – P.14-19.
11. Debra, A. Valentine. Pyramid Schemes [Electronic resource] / A. Debra. –Access mode: <https://www.ftc.gov/public-statements/2018/05/pyramid-schemes> (Access data: 15.04.2021).
12. Давыдова, А.Е. Финансовые пирамиды как вид теневой экономики / А.Е. Давыдова // Арктика: общество и экономика. – 2011. – №5. – С. 77-79.
13. Димитриади, Г.Г. Модели финансовых пирамид: детерминированный подход / Г.Г. Димитриади. – М.:Едиториал УРСС, 2019. – С. 32.
14. Колесников, В.В. Финансовые пирамиды, их жизненный цикл и экономическая безопасность страны / В.В. Колесников, А.М. Зубарева // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2015. – №1(65). – С. 120-126.
15. Зубарева, А.М. Механизм противодействия теневой экономической деятельности, совершаемой с использованием финансовых пирамид: автореф. / А.М. Зубарева. – СПб.: 2017. – С. 27.